

ГОМІЛЕТИКА Й ГЕРМЕНЕВТИКА: АРІСТОТЕЛЬ У ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Тарас ЛУЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна 79000*

У статті показано зв'язок (за посередництвом «латинського шкільництва») між логічними трактатами Арістотеля (зокрема, «Категорії») та проповідями Йоанікія Галятовського (зокрема, «Казанье второе на святого Іоанна Богослова» із книжки «Ключ разумения», 1659). Український схоласт-проповідник XVII ст. прямо не вказував на своє джерело, а (як релігійний полеміст) подав виклад «десяти предикаментів», покликаючись на «Логіку» Йоанна Дамаскіна, «догматичного» авторитета східної християнської Церкви.

Ключові слова: гомілетика (правила побудови проповіді), герменевтика (інтерпретація висловлювання), Арістотель, Йоанікія Галятовський.

Спочатку варто уточнити ті терміни, які фігурують у заголовку статті, адже я схильний використовувати їх у первісному значенні, а не в тому, яке усталилося в другій половині XX ст. Очевидно, розбіжності в розумінні терміна стосуються тільки герменевтики, адже гомілетика, як явище літературного порядку, вже від початку XVIII ст. належить до історії літератури, а не до актуального літературного процесу. Тим-то достатньо нагадати, що гомілетика — це частина риторики, що викладає правила побудови проповіді (головно, церковної). Щодо герменевтики, то під сучасну пору — це вельми модний термін, актуалізований у постмодерному (літературознавчому й культурологічному) дискурсі працями Ганса-Георга Гадамера (найперше, очевидно, його «Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik», Tübingen, 1975). Тобто герменевтику після Г.-Г. Гадамера визначають як «мистецтво зрозуміння текстуального дискурсу» або як «загальний і незалежний метод інтерпретації, мета якого — уніфікувати й систематизувати низку спеціалізованих методик» [6, с. 89]. Загальна теорія інтерпретації (або ж «герменевтика», згідно з Г.-Г. Гадамером) визначає традиційні поняття тексту та автора як маркери певної рецептивної системи, в якій нема потреби брати до уваги суб'єктивні та психологічні особливості автора як індивіда, а також зважати на жанрові та інші параметри тексту.

Саме так у XX ст. була розвинена ідея інтерпретаційного методу німецького філософа Фрідріха Шляйєрмахера, яка сформувалася в нього внаслідок перекладу діалогів давньогрецького філософа Платона. Ф. Шляйєрмахер, перекладаючи (властиво, інтерпретуючи) Платона німецькою мовою, сумнівався щодо можливості адекватного відтворення давньогрецького тексту, адже він відчував, що в тексті ніби апріорі закладена якась відмінність (тобто неадекватність) поміж його «психологією» (тобто сприйняттям) та «граматикою» (тобто структурою, текстом як таким). Ф. Шляйєрмахер на власному прикладі переконався, що подолати цю апорію можна тільки за допомогою герменевтики, тобто вчення про тлумачення (йдеться про грецький термін: *ἑρμηνεία*). Отож, тлумачення розуміють як з'ясування істинного смислу будь-якого словесного акту (від простого слова до складного твору), через що й можливо точно й адекватно сприймати його.

Враховуючи свій досвід перекладача Платона, я схилиюся до герменевтики в розумінні Ф. Шляйєрмахера. Однак, не він вигадав цей метод, а його запропонував ще давньогрецький філософ Арістотель. Щоправда, його інтерпретаційний винахід (власне герменевтику) ще в Середньовіччі було покладено в основу формальної логіки (особливо, якщо згадати про проникнення «нового Арістотеля» в західноєвропейські університети) [8, с. 65]. Арістотель зі своїми логічними трактатами (найперше «Категоріями» та «Герменевтикою») опинився ніби поза літературним контекстом. Тим часом я виявив «логічні» сліди Арістотеля в давньоукраїнському тексті XVII ст. Мова йде про одну з гомілій Йоанікія Галятовського, а саме про «Казанье второе на святого Іоанна Богослова» із книжки «Ключ разумения» (Київ, 1659) [5, с. 165—171]. Моє завдання, отож, полягає в тому, щоб довести, що в цій проповіді Й. Галятовського маємо парафразу саме з Арістотеля. Для цього я й використаю давній герменевтичний метод, поєднавши таким чином герменевтику й гомілетіку.

Перш ніж перейти безпосередньо до давньоукраїнського тексту, варто в загальних рисах охарактеризувати його автора, адже в контексті української гомілетики він займає виняткове місце. Отож, письменник Й. Галятовський насамперед відомий як проповідник і автор першого українського підручника з гомілетики: «Наука, або способ зложеня казаня» (вміщено в книзі «Ключ разумения») [5, с. 211—241]. При цьому варто пам'ятати, що Й. Галятовський був представником такого типу проповіді, яка в історії української літератури називається латино-польською або «схоластичною», на відміну від греко-слов'янської проповіді, яка була відома в Україні до XVII ст. [4, кн. 1, с. 572; 12, с. 11]; у Й. Галятовського маємо виклад теоретичних засад саме «схоластичної» проповіді («казанье», тобто «казання»). Якщо про українську проповідь XVI—початку XVII ст. можна сказати, що це була екзегеза біблійного тексту в морально-повчальному дусі, то в проповіді другої половини XVII ст. Святе

Письмо становить тільки складову її частину, адже, за слушним зауваженням Михайла Возняка, «схоластичний проповідник уносив у свою проповідь відомості з історії, з природничих наук, як із зоології, ботаніки, мінералогії, астрономії» тощо: «хоч схоластична наука мала легендарне й дивацьке забарвлення, все-таки на українським ґрунті схоластична проповідь розширювала мимоволі світогляд слухачів, уводячи їх у сферу незнаних їм понять і відомостей» [4, кн. 1, с. 572].

Підставою казання згідно з наукою Й. Галятовського про укладення проповіді є тема зі Святого Письма: це — своєрідний епіграф, вибраний з біблійного тексту, основна думка або ідея казання, що пронизує його від початку до кінця («фундамент всего казаня, бо ведлуг теми мусит ся повідати все казань»). Цілісно казання повинно мати три частини: *ексординум* (вступ або «початок, в котором казnodія приступ чинит до самої річи, которую маєт повідати»), *нарація* (виклад казання або «повідь»: «в той части повідает юж казnodія тоє людям, що обіцал повідати, юж показует тую реч, которую обіцал показати») і *конклюдія* (завершальна частина або «конець казаня») [5, с. 211; порівн.: 4, кн. 1, с. 575; 12, с. 12].

Свої теоретичні настанови Йоанікій Галятовський активно використовував на практиці, адже був не тільки теоретиком проповіді, а й велемовним проповідником. Про це свідчать усі його проповіді («казання»), зібрані в книзі «Ключ разумения». Хочу звернути увагу, про що вже йшлося, тільки на одну з них, а саме на «Казанье второе на святого Иоанна Богослова». Структурно ця гомілія побудована строго за теоретичними приписами. Є тут і «тема», епіграф з біблійної книги Ісуса Сіраха: «Премудрость їх ісповідать людїє і похвалу їх ісповість церкви» [5, с. 165], і «ексординум»: «Належало би нам святого Иоанна Богослова хвалити з богословїї, поневаж он бозькїї слова о предвїчном бозствї Христовом писал [...]. Єднак можемо его з філософїї хвалити, бо філософія значиться любов мудрости» [5, с. 165], і «нарація» (про цю частину далі), і «конклюдія»: «Юже смо апостола Иоанна яко філософа, люблячого мудрость, хвалили з філософїї [...]. Єще конець мовї моєї чинячи, похвалимо его з богословїї, яко великого богослова, которому сам Христос об'явил небеснїї таємнїци бозькїї, об'явил найбільшюу щасливость небесную, виденїє лица бозького і розними тоє виденїє іменами назвал» [5, с. 170]. А тепер саме час процитувати основну частину проповіді Й. Галятовського (правопис, як і в попередніх цитатах, модернізовано, дотримуючись порад Василя Сімовича, отож, «українізовано»):

«Знайдутся у філософов десять предикамента, в которих предикаментах вшелякїї ся речї замикают і до них ся стягают и належат. В тих предикаментах всїх маєт похвалу святей Иоан апостол для своїх добродїтелей.

Першое предикаментум єст субстанція, істность, которая сама през себе зостаєт і маєт свою битность. Можемо апостола Иоанна от істности хвалити, бо он свою істность нічим називал пред Богом і мовил: *Состав мой яко ничто же пред Тобою [...]*.

Другое предикаментум єст квантитас, коликость, гди питаємо, коликїй єст человек он, чи малий, чи великїй. Можемо апостола Иоанна хвалити от коликости, бо он малим себе чинил, бил покорний, мало о себї розумїл, пишучи евангелїє, імени своего не споминаєт, але закриваючи імя свое, мовит о себї самом: *Бї же єдин от ученик его возлежа на лонї Исусовї, его же любяше Исус [...]*.

Третее предикаментум єст квалїтас, яковость, гди питаємо, яковий кто єст, чи пїєнкний, чи шпетний, чи чистий, чи нечистий. Можемо апостола Иоанна от яковости хвалити, бо он єст чистий на души й на тілі, заховал чистость дївическую до конца житїя своего» [...].

Четвертое предикаментум єст реляція, взгляд, албо одношенье, которий взгляд кто до кого маєт, такий взгляд маєт отец до сина, син до отца, пан до слуги, слуга до пана, учитель до ученика, ученик до учителя, створитель до створеня, створенье до створителя. Можемо апостола Иоанна от взгляду хвалити, бо он мїл взгляд до Христа, збавителя нашего, яко ученик до учителя, яко слуга до пана, яко створенье до створителя [...].

Пятое предикаментум єст акція, чиненье, гди кто чинит що доброе албо злоє. Можемо апостола Иоанна от чиненья хвалити, бо он чинил добрїї учинки розмаїтїї. [...]

Шестое предикаментум єст пассїо, терпенїє, гди кто терпит що на світї. Можемо апостола Иоанна от терпенїя хвалити, бо он терпїл на світї за Христа великое утрапенье й преслїдованье [...].

Семое предикаментум єст квандо, когда, то єст котрого часу що ся діяло. Можемо апостола Иоанна хвалити от часу, бо он мешкаючи на виспї Патмос, бил в захвиценю в день неделний, що сам признаєт, мовячи: *Бих в островї, нарицаємом Патмос, за слово Божїє й за свидителство Исусово Христово, бих в дусї в день неделний [...]*.

Осмое предикаментум єст убі, где, то єст на якому мїстцу що ся діяло. Можемо апостола Иоанна от мїстца хвалити, бо апостол Иоан казал собї гроб викопати і в том гробї живий положился й казал учеником своїм землею себе до шїї прикрити, потим казал хустою лице свое покрити й мовил: *Юж на світї сем не будете мене видїти*. Потим в руцї Божїї отдал духа своего й покритий єст землею [...].

Девятое предикаментум єст ситус, положенье, албо распораженье частей тіла якого так, же иншая часть на горї, иншая на долї, иншая на ровнїні будет ся знайдовати. Гди кто албо лежит, албо сидит, албо стоїт, той маєт распораженье частей тіла своего. Можемо апостола Иоанна от положеня хвалити, бо члонки, части тіла его, розное положенье мїли, гди апостол Иоан в обявенью своем обачивши Христа, пал на землю яко мертв пред ногами Христовими, на той час члонки тіла его всї на ровнїні подоженье мїли. Гди преклонивши колїна свої апостол Иоан Богу молился, на той час тіла его части иншоє положенье вишшоє мїли. Гди стоячи апостол Иоан і глядячи на небо ученикови своему Прохорови диктовал евангелїє пишучому: *Вначалї бї Слово*, — на той час части тіла его иншоє положенье, еще вишшоє, мїли [...].

Десятое остатнее предикаментум ест габитус, одежда, якую кто одежду маест. Иншую одежду мают свіцкіи люде, иншую духовніи [...].

Можемо апостола Іоанна от одєжди хвалити, бо он заховуючи добровольное убозство для Христа, ходил в подлой одєжді й не хотіл многих і коштовних шат міти, слушаючи приказаня Христового: *Не стяжете злата ні сребра, ні міді при поясіх ваших, ні піри на путі, ні двою ризу, ні сапог.*

Юже смо апостола Іоанна яко філософа, любячого мудрость, хвалили з філософії през десять предикамента філософській» [5, с. 165—170].

Властиво, у цій *нарації* найбільшою несподіванкою є використання згаданих щойно «десяти предикаментів філософських». Дослідники вже раніше звернули увагу, що саме ця гомілія Гаятовського «сконструйована за схемами формальної логіки», зазначаючи при цьому, що «суть «Казанья второго на святого Іоанна Богослова» зводиться до того, що Іоанн Богослов порівнюється з десятьма філософськими категоріями (предикаментами): истность, субстанція, тобто буття, квантитас, колікость, тобто кількість, квалетас, яковость, тобто якість, реляціо, тобто відношення, акціо, чиненіє, тобто дія, і т. д.» [12, с. 13].

Біля першого цитованого абзацу — на берегах сторінки маємо «бібліографічну» нотку самого Й. Гаятовського: «Святий Іоанн Дамаскин в «Логіці» своєї, глава 33» [5, с. 165], і далі подано перелік «предикаментів» апостола Іоанна. Вони, однак, вказують радше не на Іоанна Дамаскина, а на Арістотеля, зокрема на його «категорії». Арістотелівські категорії, тобто характерні ознаки сушого як такого, у XVII ст. були відомі у викладі середньовічної й ранньомодерної схоластики; логічний трактат Арістотеля «Категорії» (перший у корпусі «Органону») містить судження про кількість значень кожного терміна (кількість значень саме десять): 1) *essentia* або *substantia*, 2) *qualitas*, 3) *quantitas*, 4) *relatio*, 5) *ubertas*, 6) *quandeitas*, 7) *situs*, 8) *habitus*, 9) *actio*, 10) *passio* [10, с. 24—25]. Українські відповідники цієї схоластичної термінології можна знайти в лекціях Дмитра Чижевського про античну філософію (тут за Арістотелем слушно визнано найбільші заслуги саме в галузі логіки): 1) субстанція, 2) кількість, 3) якість, 4) відношення (реляція), 5) місце, 6) час, 7) положення, 8) посідання (габітус), 9) діяння або чинність, активність, 10) терпіння, пасивне приймання ззовні [14, с. 38].

У цьому контексті надзвичайно важливо підкреслити значення термінології (дефініції), адже саме Арістотель був першим систематиком знання, запровадивши теорію словесного доказу, або силізм, і теорію словесного викладу, або логіку. Тобто, в Арістотелі (поруч із Платоном), на слушну думку Сергія Аверінцева, «зріла античність набула в дефініції такий могутній механізм збереження накопиченого досвіду, забезпечення загальнообов'язкової однозначності використовуваних термінів, [...] якого не знала жодна з попередніх інтелектуальних традицій» [1, с. 10—11]. Дефініція була «змістовною формою мислення», яка уможливила культурну спадкоємність під час переходу від античності до середньовіччя.

Це однаковою мірою прикладається й до Давньої України, адже відомості про античну історію та культуру знаходимо вже в перших перекладних хроніках, знаних з XI ст. починаючи. Щодо Арістотеля, то про нього є згадки в «Хроніці» Амартола, яка для староукраїнського читача XII—XIII ст. була «ніби енциклопедією античної культури» [13, с. 47]. З «латинізацією» української культури, яка почалася на початку XVI ст. (або й наприкінці XV), коли мовою викладання у вищій школі стала латина, спостерігаємо тісніше нав'язування до античності, а твори давньогрецького філософа Арістотеля (річ ясна, у новолатинській, схоластичній інтерпретації) входять до обов'язкової лектури тогочасних студентів.

У Середньовіччі, а згодом і в часи Ренесансу трактат Арістотеля «Категорії» відомий був не так в оригіналі, як у латиномовному перекладі Боетія (який, до речі, запропонував навіть дві версії свого перекладу «Категорій»: одну «літеральну», тобто дослівну, а іншу «елегантну», тобто милозвучну для новолатинського вуха). Перелік десяти категорій, з прямою їх номінацією міститься в розділі четвертому; в перекладі Боетія це звучить так:

«Eorum quae secundum nullam complexionem dicuntur singulum aut substantiam significat aut quantitatem aut qualitatem aut ad aliquid aut ubi aut quando aut situm aut habitum aut facere aut pati. Est autem substantia quidem ut figuratim dicitur ut homo, equus; quantitas ut bicubitum, tricubitum; qualitas ut album; ad aliquid ut duplum, maius; ubi uero ut in Lycio; quando autem ut heri; situs uero ut sedet, iacet; habere autem ut calciatus, armatus; facere uero ut secare, urere; pati uero ut secari, uri. Singula igitur eorum quae dicta sunt ipsa quidem secundum se in nulla affirmatione dicuntur, horum autem ad se inuicem complexione affirmatio fit. Videtur enim omnis affirmatio uel falsa esse uel uera; eorum autem quae secundum nullam complexionem dicuntur neque uerum quicquam neque falsum est, ut homo, album, currit»¹.

¹ http://individual.utoronto.ca/pking/resources/logica_uetus/Categoriae.Boethius.txt

Інша версія перекладу Боетія (так звана «Editio composita»):

«Eorum quae secundum nullam complexionem dicuntur singulum aut substantiam significat aut quantitatem aut qualitatem aut ad aliquid aut ubi aut quando aut situm aut habitum aut facere aut pati. Est autem substantia quidem, ut figuratim dicitur, ut homo, equus; quantitas ut bicubitum, tricubitum; qualitas ut album; ad aliquid ut duplum, maius; ubi uero ut in loco; quando autem ut heri; situs uero ut sedet, iacet; habere ut calciatus, armatus; facere uero ut secare, urere; pati ut secari, uri. Singula igitur eorum quae dicta sunt ipsa quidem secundum se in nulla affirmatione dicuntur, horum autem ad se inuicem complexione affirmatio fit. Videtur autem omnis affirmatio uel falsa esse uel uera; eorum autem quae secundum nullam complexionem dicuntur neque uera neque falsa sunt, ut homo, album, currit».

Ця версія, яку визнають «вигонченішою» щодо попередньої, для нас не вельми цікава, адже в основній («термінологічній») частині повторює до слова версію «літеральну». Але згадати про неї годиться.

Порівняння термінів, уперше використаних у цьому перекладі (*substantia, quantitas, qualitas, ad aliquid, ubi, quando, situs, habitus, facere, pati*), та «предикаментів» із «Казання второго на святого Іоанна Богослова» Й. Галятовського (*перше предикаментум: субстанція, істність; друге предикаментум: квантитас, коликость; третє предикаментум: квалітас, яковость; четверте предикаментум: реляціо, взгляд, або одношеньє, которий взгляд кто до кого маєт; пятое предикаментум: акціо, чиненьє; шестое предикаментум: пассіо, терпеніє; сємое предикаментум: квандо, когда, то єст котрого часу що ся діяло; осмое предикаментум: убі, где, то єст на якому містицу що ся діяло; девятое предикаментум: ситус, положєньє, або распоражєньє частей тіла якого; десятое предикаментум: габітус, одежда*) вказує на очевидний генетичний зв'язок між цими текстами. Щоправда, існує різна послідовність переліку категорій чи предикаментів: це пояснюється тим, що Й. Галятовський скористався з усталеного порядку Арістотелівських категорій, того порядку, який сформувався саме у схоластичній (новолатинській) традиції.

Взагалі-то, в Арістотеля маємо дещо іншу термінологічну картину. Ось оригінал відповідного параграфа з його трактату «Категорії» [Arist. *Cat.* 1b25—2a4]:

«Τῶν κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν λεγομένων ἕκαστος ἤτοι οὐσίαν σημαίνει ἢ ποσὸν ἢ ποιὸν ἢ πρὸς τι ἢ ποῦ ἢ ποτέ ἢ κείσθαι ἢ ἔχειν ἢ ποιεῖν ἢ πάσχειν. ἔστι δὲ οὐσία μὲν ὡς τύπῳ εἰπεῖν οἶον ἄνθρωπος, ἵπλος· ποσὸν δὲ οἶον δίτηχυ, τρίτηχυ· ποιὸν δὲ οἶον λευκόν, γραμματικόν· πρὸς τι δὲ οἶον διπλάσιον, ἡμισυ, μείζον· ποῦ δὲ οἶον ἐν Λυκείῳ, ἐν ἀγορᾷ· ποτέ δὲ οἶον ἐχθές, πέρυσιν· κείσθαι δὲ οἶον ἀνάκειται, κάθηται· ἔχειν δὲ οἶον ὑποδέδεται, ὥπλισται· ποιεῖν δὲ οἶον τέμνει, καίει· πάσχειν δὲ οἶον τέμνεται, καίεται» [15, с. 1—2; 19, с. 5].

Саме тут маємо повний перелік Арістотелівських категорій (в їхній автентичній формі): οὐσία, ποσόν, ποιόν, πρὸς τι, ποῦ, ποτέ, κείσθαι, ἔχειν, ποιεῖν, πάσχειν.

Український переклад цього параграфа звучить так (розділ 4: «Називні предмети, які виражають судження»):

«З-поміж називних кожен предмет, якщо без сполучення називається, або сутність виражає, або скільки, або яке, або відношення до чого-небудь, або де, або коли, або спроможність де-небудь перебувати, або що-небудь мати, або робити, або відчувати. *Сутність*, щоб стисло сказати, це, наприклад, людина, кобила; *скільки*, наприклад, два або три лікті завдовжки; *яке*, наприклад, біле, грамотне; *відношення до чого-небудь*, наприклад, подвійно, поміж, більше; *де*, наприклад, в Лікеї, на торжищі; *коли*, наприклад, вчора, позаторік; *де-небудь перебувати*, наприклад, лежати, сидіти; *що-небудь мати*, наприклад, бути обутим, бути озброєним; *робити*, наприклад, розривати, палити; *відчувати*, наприклад, розриватися, паленіти» (переклад автора статті).

Перекладаючи Арістотеля, я намагався максимально відтворити дух його терміносистеми, отож, свідомо не використовував напрацювання схоластичної традиції. Тому й маємо такі, на перший погляд, не надто звичні терміни (перелік за Арістотелем): сутність (у Й. Галятовського: субстанція, істність); скільки (у Галятовського: квантитас, коликость); яке (у Й. Галятовського: квалітас, яковость); відношення до чого-небудь (у Й. Галятовського: реляціо, взгляд, або одношеньє); де (у Й. Галятовського: убі, где); коли (у Й. Галятовського: квандо, когда); де-небудь перебувати (у Й. Галятовського: ситус, положєньє, або распоражєньє); що-небудь мати (у Й. Галятовського: габітус, одежда); робити (у Й. Галятовського: акціо, чинєньє); відчувати (у Й. Галятовського: пассіо, терпеніє).

Наскільки власне Арістотелівська термінологія відрізняється від пізнішої термінології формальної логіки (яка заснована таки на Арістотелі), можна побачити на прикладі «перекладацької практики» російського філософа О. Ф. Лосева, який запропонував термін «*чтойность*» (як відповідник до терміна *τὸ τί ἦν εἶναι* у контексті вчення Арістотеля про пізнання світу): «Основним моментом цього грецького терміна є питальний займенник τί, тобто “що”. Оскільки це “що” супроводжується в цьому випадку артиклем середнього роду τὸ, ясно, що вказаний питальний займенник тут в Арістотеля субстантивовано. Тому наш переклад “*чтойность*” надзвичайно точний, адже годі собі уявити, що може бути точніший будь-який інший переклад цього терміна. Однак, привертають до себе увагу й інші лексичні моменти, які входять у згаданий арістотелівський термін. Найперше, тут маємо ἦν — imperf. від дієслова “бути”. Це значить, що Арістотель не тільки хоче поставити питання про те, чим є означуваний предмет тепер, Арістотель хоче також дізнатися, чим цей предмет був колись. Це “був” або “було” Арістотель трактує тут в широкому розумінні, тобто не тільки в часовому сенсі, а взагалі в сенсі залежності сутності означуваного предмета від інших предметів, а також від нього самого в минулому. Це властиво результат і часового і смислового розвитку предмета. Однак, до складу вказаного грецького терміна входить ще й інфінітив εἶναι — “бути”. Цим Арістотель ще раз вказує на те, що його цікавить у визначенні цього предмета, тобто вказує на мету й остаточний результат розвитку предмета [...]. Буквально грецький термін Арістотеля можна було б перекласти «те, що стало бути». Іншими словами, річ певною мірою виникла і певною мірою існувала й розвивалась, і розвивалася вона не довільно, а так, щоб, поглянувши на неї, ми відразу визначили її теперішню сутність або суть, її “буття”. Отож, ясно, що τὸ τί ἦν εἶναι в Арістотеля означає власне суттєвий результат розвитку, перехід від внутрішнього і прихованого стану речі до її зовнішнього і безпосередньо даного виду або вигляду» [9, с. 105—106]. До слова кажучи, цей

термін О. Ф. Лосева («чтойность») має свій (усталений у новочасній логіці) відповідник: «суть бытия», що в певному сенсі є термінологічним синонімом до загального визначення «сущность» [11, с. 63].

Про непрямий шлях, що пройшли «категорії» як терміни від Арістотеля аж до новітнього часу, можуть свідчити різномовні та різночасові переклади його вже згаданого трактату. Достатньо буде поглянути, як адаптували Арістотеля російською, польською та англійською мовами у ХХ ст. Ці переклади в різний спосіб відображають головні принципи адаптації Арістотелівської терміносистеми; вони у зворотному напрямку свідчать про тенденцію подолання (або, навпаки, навернення до) «схоластичної» традиції перекладу Арістотеля, тобто про відхід від (або, навпаки, наближення до) «латинського» посередника (тобто перекладу Боетія та сформованої під його безпосереднім впливом школи).

Отож, спершу переклади російською мовою. Переклад А. В. Кубіцького (1939):

«Из слов, высказываемых без какой-либо связи, каждое означает или сущность, или качество, или количество, или отношение, или место, или время, или положение, или обладание, или действие, или страдание. Сущностью является, коротко говоря, например, человек, лошадь. Количество — это, например, в два локтя, в три локтя. Качество — например, белое, сведущее в грамматике. Отношение — например, двойное, половинное, большое. Где — например, на площади, в Ликее. Когда — например, вчера, в прошлом году. Положение — например, лежит, сидит. Обладание — например, обут, вооружен. Действие — например, режет, жжет. Страдание — например, его режут, жгут» [2, с. 6].

Цей же переклад, але відредагований для чотири томного видання Арістотеля російською мовою (1984):

«Из сказанного без какой-либо связи каждое означает или сущность, или “сколько”, или “какое”, или “по отношению к чему-то”, или “где”, или “когда”, или “находиться в каком-то положении”, или “обладать”, или “действовать”, или “претерпевать”. Сущность, коротко говоря, — это, например, человек, лошадь; “сколько” — это, например, длиною в два локтя, в три локтя; “какое” — например, белое, умеющее читать и писать; “по отношению к чему-то” — например, двойное, половинное, большее; “где” — например, в Ликее, на площади; “когда” — например, вчера, в прошлом году; “находиться в каком-то положении” — например, лежит, сидит; “обладать” — например, обут, вооружен; “действовать” — например, режет, жжет; “претерпевать” — например, его режут, жгут» [3, с. 55].

Порівняння російських перекладів засвідчує тенденцію до «автентичного» прочитання Арістотеля, тобто редактори, готуючи до друку давніший переклад (який, очевидно, в багатьох моментах задовольняв їх), виправили в ньому саме «схоластичні» нашарування.

З методологічного погляду цікаві переклади польською мовою. Давніший переклад (з початку ХХ ст.):

«Każdy wyraz, wzięty oddzielnie, oznacza, zaiste, albo substancję, albo ilość, albo jakość, albo stosunek, albo miejsce, albo czas, albo położenie, albo posiadanie, albo czynność, albo cierpienie. Oto, powiedzmy, substancja, np.: człowiek, koń; — ilość, np.: dwulokciowe, trzylokciowe; — jakość, np.: białe, gramatyczne; — stosunek, np.: podwójne, połowiczne, więcej; — miejsce, np.: w liceum, na placu; — czas, np.: wczoraj, w wigilję; — stan, np.: pochyla się, siedzi; — posiadanie, np.: jest przyodziany, jest uzbrojony; — czynność, np.: uciął, spalił; — cierpienie, np.: jest ucięty, jest spalony» [18, с. 3].

Новіший переклад польською мовою (в «Повному зібранні творів» Арістотеля):

«Każda nie połączona wypowiedź oznacza albo substancję, albo ilość, albo jakość, albo stosunek, albo miejsce, albo czas, albo położenie, albo stan, albo działanie, albo doznawanie. Przykładem substancji jest — mówiąc ogólnie — na przykład człowiek, koń; ilości — dwulokciowy, trzylokciowy; jakości — biały, gramatyczny; stosunku — podwójny, połowa, większy; miejsca — w Liceum, na rynku; czasu — wczoraj, ubiegłego roku; położenia — leży, siedzi; stanu — obuty, uzbrojony; działania — tnie, pali; doznawania — jest krajany, jest palony» [16, с. 34].

Обидва переклади свідчать, що польська практика інтерпретації Арістотеля повністю перебуває у «схоластичному» річищі.

Рівновіддаленими від тенденцій, зафіксованих у російських та польських перекладах, є переклади англійською мовою. Ось переклад для серії «Loeb Classical Library»:

«Each uncombined word or expression means one of the following things :—what (or Substance), how large (that is, Quantity), what sort of thing (that is, Quality), related to what (or Relation), where (that is, Place), when (or Time), in what attitude (Posture, Position), how circumstanced (State or Condition), how active, what doing (or Action), how passive, what suffering (Affection). Examples, to speak but in outline, of Substance are ‘man’ and ‘a horse’, of Quantity ‘two cubits long’, ‘three cubits in length’ and the like, of Quality ‘white’ and ‘grammatical’. Terms such as ‘half’, ‘double’, ‘greater’ are held to denote a Relation. ‘In the market-place’, ‘in the Lyceum’ and similar phrases mean Place, while Time is intended by phrases like ‘yesterday’, ‘last year’ and so on. ‘Is lying’ or ‘sitting’ means Posture, ‘is shod’ or ‘is armed’ means a State. ‘Cuts’ or ‘burns’, again, indicates Action, ‘is cut’ or ‘is burnt’ an Affection» [20, с. 17, 19].

Цей англійський переклад Гаролда Кука (Harold P. Cooke) прикметний тим, що він відтворює елементи нетермінологічної стихії давньогрецької мови, поєднуючи їх із «схоластичною» (властиво, латиномовною) термінологізацією: *what (or Substance)*; *how large (that is, Quantity)*; *what sort of thing (that is, Quality)* тощо. Цю ж тенденцію можна частково спостерігати і в інших англійських перекладах (зокрема, для «популярних», але одночасно й наукових) видань Арістотеля; наприклад, переклад Дж. Екрілла (J. L. Ackrill) для «Clarendon Aristotle Series»:

«Of things said without any combination, each signifies either substance or quantity or qualification or a relative or where or when or being-in-a-position or having or doing or being-affected. To give a rough idea, examples of

substance are man, horse; of quantity: four-foot, five-foot; of qualification: white, grammatical; of a relative: double, half, larger; of where: in the Lyceum, in the, market-place; of when: yesterday, last-year; of being-in-a-position: is-lying, is-sitting; of having: has-shoes-on, has-armor-on; of doing: cutting, burning; of being-affected: being-cut, being-burned» [22, с. 4].

Щоправда, треба сказати, що деякі переклади англійською мовою беззастережно використовують латиномовні терміни-посередники [21].

Я зупинився так детально на часткових аспектах термінологічного осягнення Арістотеля для того, щоб наочно показати той шлях, який пройшли «категорії», зафіксовані в трактаті Арістотеля, поки не перетворилися на «схоластичні» терміни в епоху Середньовіччя й Ренесансу, тобто в час домінування «латинського Арістотеля».

Коли ж готувався до друку перший критично вивірених текст його творів (давньогрецькою мовою), тоді було запропоновано й новий переклад мовою латинською (серед інших текстів, найперше «Категорії»). Ось відповідний параграф цитованого вже четвертого розділу (в новолатинському перекладі: *Julio Pacio interprete*):

«Eorum quae sine omni coniunctione dicuntur, unumquodque aut substantiam significat aut quantum aut quale aut ad aliquid aut ubi aut quando aut situm esse aut habere aut agere aut pati. est autem substantia, ut typo dicam, velit homo, equus. quantum, ut quod est duorum vel trium cubitorum quale, ut album, grammaticum ad aliquid, ut duplum, dimidium, maius ubi, ut in foro, in Lyceo quando, ut heri, superiore anno situm esse, ut iacet, sedet. habere, ut calceatum esse, armatum esse. facere, ut secare, urere. pati, ut secari, uri» [17, с. 1].

Цей переклад максимально наближений до Арістотелівського оригіналу. Як же він відрізняється від того Арістотеля, який відомий був у Середньовіччі, а згодом і в часи Ренесансу!

А на питання, чи Й. Галятовський був обізнаний з творами Арістотеля, зокрема з його «Категоріями», треба відповісти ствердно, причому варто підкреслити, що ознайомлений був саме з «латинським Арістотелем». Хоча й не маємо прямих свідчень, що Й. Галятовський читав Арістотеля по-латині (чи, може, й по-грецьки), проте можна довести це опосередковано. Для цього варто лише поглянути на друківані в Західній Європі книжки (за часів Гутенберга), які досягали й нашого, сиріч східноєвропейського культурного терену. На жаль, наскільки відомо, ми не маємо у своєму розпорядженні даних про книгозбірню Й. Галятовського, але зі збережених до наших днів палеотипів можемо приблизно витворити ту картину, кого з античних і середньовічних авторів могли читати наші вчені мужі, до яких беззастережно треба зарахувати і Й. Галятовського.

Щодо Арістотеля, то у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка НАН України збережено добрий десяток палеотипів, у тім числі видання цілісного корпусу Арістотелєвих творів, що підготував Еразмом Роттердамський (грецькою мовою): *Aristotelis Opera omnia* (Graece). Ed. Erasmus Roterodamus. (Basiliae: Per Jo. Bebelium et Mich. Isingrinium, 1550); у львівській книгозбірні зберігається також окреме видання «Органону»: *Aristotelis Organon*. Ed. Antonius Franciscus Varchiensis. (Florentiae: Per haeredes Philippi Juntae, 1521); окрім того, є деякі латиномовні переклади, видані в Кракові на початку XVI ст., зокрема й переклад його логічних трактатів, а серед них, річ ясна, й «Категорії» (властиво, ще античний коментар на них Порфірія): *Textus veteris artis scilicet Isagogarum Porphirii Predicamentorum Aristotelis simul cum duobus libris Perihermenias eiusdem* [Ed. Jacobus Stapulensis]. (Cracoviae: Impressum per Hieronymum Vietorem, sumpto Marci Scharffenbergeri, 1522) [7, с. 15—17].

У конволюті з трактатами Ціцерона (ліонське видання 1512 року) збереглося видання коментарів до Боетієвої «Розради від філософії»: *Duplex commentario, ex integro reposita atque recognita in Boetium (seu Boethum mavis); de consolatione philosophica et de disciplina scholastica. Ea videlicet que divo Thome Aquitano ascribit. Et que ab Ascensio recentius est emissa; una cum libello de moribus in mensa informandis omnibus in teneris annis constitutis per necessario a Sulpitio Verulano edito.* (Lugduni: Per Petrum Mareschal et Barnaba Chaussard, 1511) [7, с. 30, 43].

Окрім того, в колекції палеотипів зберігається також стародрук Йоанна Дамаскіна «*Orthodoxae fidei accurata explicatio*» (грецький оригінал з паралельним перекладом латинською мовою: *Jacobo Fabro Stapulensi interprete*; базелівське видання 1548 року, до того ж із факсиміле Митрополита Андрея Шептицького) [7, с. 95].

Усі згадані книжки (або аналогічні до них), дуже ймовірно, могли бути доступними Й. Галятовському. Отож, можна докласти ще одну цеглину в підмурівок безпосереднього (хоча й замаскованого) впливу греко-римської античності на давню українську літературу, зокрема XVII ст. Що ж до покликання Й. Галятовського на «Логіку» Й. Дамаскіна, а не на «Категорії» Арістотеля, розумно припустити, що в цьому випадку для проповідника-схоласта (в позитивному значенні цього слова) більше важив авторитет східної християнської Церкви, одним із стовпів якої був Й. Дамаскін. Річ ясна, надзвичайно цікаво простежити можливу його залежність від Арістотеля, а ще цікавіше простежити, як теологічна доктрина Дамаскіна переломилася в дзеркалі середньовічної латиномовної схоластики, і яким чином ці відбиті промені досягли врешті-решт і Східної Європи. Але це тема спеціальних студій, які наразі залишаю на майбутнє.

1. *Аверинцев С. С.* Литературные теории в составе средневекового типа культуры // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье / Под ред. М. Л. Гаспарова. — М.: Наука, 1986. — С. 7—43.
2. *Аристотель.* Категории / Перев. А. В. Кубицкого; Ред., вступ. ст. и прим. Г. Ф. Александрова. — Москва: Гос. соц.-экон. изд-во, 1939.
3. *Аристотель.* Категории / [Перев. А. В. Кубицкого под ред. И. С. Нарского и Н. И. Стяжкина] // Аристотель. Сочинения: В 4-х томах. — М.: Мысль, 1978. — Т. 2. — С. 51—90; 598—605.
4. *Возняк М. С.* Історія української літератури / Вид. 2-ге, виправл. — Львів: Світ, 1992—1994. — Кн. 1—2.
5. *Галатовський Іоанікій.* Ключ розуміння / Підготувала до вид. І. П. Чепіга. — К.: Наукова думка, 1985. — (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія публіцистичної та полемічної літератури).
6. *Енциклопедія постмодернізму /* За ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора; Перекл. з англ. Віктор Шовкун. — К.: Основи, 2003.
7. *Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР /* Сост. Р. С. Харабадот, Р. М. Биганский. — К.: Наукова думка, 1986.
8. *Курціус Ернст Роберт.* Європейська література і латинське середньовіччя / Перекл. з нім. Анатолій Онишко. — Львів: Літопис, 2007.
9. *Лосев А. Ф.* История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. — Москва: Фолио, 2000. — («Вершины человеческой мысли»).
10. *Луканин Р. К.* «Органон» Аристотеля. — М.: Наука, 1984.
11. *Сергеев К. А., Слинин Я. А.* Природа и разум: Античная парадигма. — Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1991.
12. *Чепіга І. П.* «Ключ розуміння» Іоанікія Галатовського — видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Галатовський Іоанікій. Ключ розуміння. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 5—51.
13. *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4-х томах. — К.: Смолоскип, 2005. — Т. 2. — С. 43—56.
14. *Чижевський Д.* Антична філософія: Лекції читані в Богословсько-педагогічній академії УАПЦ в Мюнхені / Вид. друге. — Кіровоград, 1994.
15. *Aristoteles Graece /* Ex recensione Immanuelis Bekkeri; Edidit Academia Regia Borussica. — Berolini: Apud Georgium Reimerum, 1831. — Volumen prius.
16. *Arystoteles.* Kategorie / Tłumaczył Kazimierz Leśniak // Arystoteles. Dzieła wszystkie. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. — Т. 1. — S. 26—63.
17. *Aristoteles Latine interpretibus variis /* Edidit Academia Regia Borussica. — Berolini: Apud Georgium Reimerum, 1831.
18. *Arystoteles ze Stagiry.* Organon. Pierwszy traktat: Kategorie / Z oryginału greckiego na język polski przełożył, uwagami i przedmową opatrzył Dr. Wiktor Waśik. — Warszawa, 1912.
19. *Aristotelis Categoriae et Liber de interpretatione /* Recognovit brevisque adnotatione critica instruxit L. Minio-Paluello. — Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1966. — (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis).
20. *Aristotle.* The Categories; On Interpretation / Edited and Translated by Harold P. Cooke; Prior Analytics / Edited and Translated by Hugh Tredennick. — Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 2002. — (Loeb Classical Library. 325).
21. *Aristotle.* Categories / Translated by E. M. Edghill // The Works of Aristotle. — Chicago: University of Chicago Press, 1990. — Vol. I. — P. 3—21. — (Great Books of the Western World. 7).
22. *Aristotle.* Categories / Translated by J. L. Ackrill // Complete Works of Aristotle: In Two Volumes. — Oxford: Clarendon Press, 1982. — Vol. 1. — P. 3—24. — (Clarendon Aristotle Series).

HERMENEUTICS AND HOMILETICS: ARISTOTLE IN OLD UKRAINIAN LITERATURE

Taras LUCHUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Univerzitetська St., Lviv, Ukraine 79000*

The paper focuses on the so called ‘Latin schooling’ in the late Renaissance Ukraine and unfolds closer links between logical tractates of Aristotle such as *Categoriae* and sermons of Joanicusz Galatowski, e.g. “Казанье второе на святого Іоанна Богослова” [*The Second Sermon on Saint John the Theologian*] (“Ключ розуміння” [*The Key of Understanding*], 1659). Ukrainian scholar and preacher of 17th c. does not refer directly to his source however being a religious polemist of the time gives a lecture on the “ten predicaments” referring to the *Logics* by John Damascene — one of the fathers of the East Christian Church.

Key words: homiletics (sermons), hermeneutics, Aristotle, Joanicus Galatowski.

ГОМИЛЕТИКА И ГЕРМЕНЕВТИКА: АРИСТОТЕЛЬ В ДРЕВНЕЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Тарас ЛУЧУК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина 79000*

В статье показана связь (посредством «латинской схоластики») между логическими трактатами Аристотеля (в частности «Категории») и проповедями Иоанкии Галатовского (в частности «Казанье второе на святого Иоанна Богослова» из книги «Ключ разумения», 1659). Украинский схоласт-проповедник XVII в. прямо не указывает своего источника, а (як религиозный полемист) излагает «десять предикаментов», ссылаясь на «Логикку» Иоанна Дамаскина, «догматического» авторитета восточной христианской Церкви.

Ключевые слова: гомилетика (правила построения проповеди), герменевтика (интерпретация высказывания), Аристотель, Иоанкиий Галатовский.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2007

Прийнята до друку 05.05.2008